

LIBRIS

We know
books

DAN UNGUREANU

ISTORIA
LIMBII
ROMÂNE

Ediția a II-a

CARTIER

Precuvântare	5
Istoria limbii române. Starea cercetării în 2022.....	5
Durata ocupației romane și locul de origine al limbii române	16
Romanizarea	24
Hidronimele.....	25
Fonetica	37
Vocalele.....	37
Vocala -A-.....	37
Vocala -E-.....	40
Vocala -I-.....	46
Diftongarea.....	49
Vocala -O-.....	53
Vocala -U-.....	55
Vocala -Ă-.....	55
Vocala -Î-.....	56
Accidente vocalice	56
Delabializarea vocalelor: <i>o, u > a, e, i</i>	59
Sincope.....	59
Accentul.....	60
Metafonia.....	60
Consoanele	60
Consoana -B-.....	61
Consoana -V-.....	63
Consoana -C-.....	65
Consoana -Q-.....	66
Grupurile -X- (CS) și -CT-.....	66
Consoana -G-.....	68
Consoana -D-.....	69
Consoana -H-.....	70
Consoana -L-.....	71
Consoana -M-.....	81
Consoana -R-.....	81
Consoana -N-.....	83
Consoana -S-.....	88
Consoana -J-, -Ž-.....	90
Palatalizări	92
Metateza consoanelor	93
Accidente fonetice	94

Morfologia	97
Părțile de vorbire	97
Substantivul	97
Numărul	98
Cazurile	101
Genurile	102
Schimbări de gen	103
Refaceri analogice	115
Adjectivul	115
Pronumele	116
Adjectivele posesive	124
Pronumele interogative	128
Pronumele negative	130
Numeralele	131
Articolul	135
Articolul hotărît	135
Verbul	136
Indicativul prezent	139
Adverbul	187
Adverbe de loc	187
Adverbe de mod, alte adverbe	190
Adverbe de timp	192
Prepozițiile	194
Conjuncțiile	199
Interjecțiile	204
Prefixe și sufixe	204
Prefixe	204
Sufixe	210
Lexicul	227
Substratul lexical	227
Interacțiunile lexicului slav cu cel de substrat și cel latin	254
Lexic: schimbări semantice	258
Lexic: familii semantice	258
Religia creștină	261
Timpul	280
Lexicul vestimentației	290
Româna și limbile slave	295
Lexicul limbii române	299
Lexicul latinei clasice versus latina vorbită	299

Vocabular selectiv	305
Expresii, zicale, proverbe	371
Români, România, românesc	375
Bibliografia dialectelor – Dicționare	381
Indice de abrevieri.....	394

1. Istoria limbii române. Starea cercetării în 2022

Consensul științific din România, în 2022, este că limba română s-a născut din latina vorbită în Dacia după 271 a.D., după retragerea aureliană.

Comparațiile dintre latină și română arată că româna vine din latină urmînd un set limpede de transformări fonetice. Alexandru Philippide și alții le-au pus pe seama habitudinilor articulatorii ale populației dacice. Transformările semantice (*gula* „gît, bot” > *gură* „gura oamenilor”) și înlocuirile lexicale sînt însă supuse arbitrarului și ca atare pot fi doar enumerate. Cam acesta este consensul științific instalat în România în secolul al XX-lea: latina vorbită în Dacia a evoluat spre română.

Cercetătorii dinainte, Ovid Densusianu și Alexandru Rosetti, observă asemănările dintre română și dialectele italiene, dar le consideră simple curiozități și le ignoră. *Istoria limbii române* (coord. Al. Rosetti, 1969), de exemplu, citează toate cuvintele din Italia (vreo nouăzeci) sub numele generic „italiană” și indică doar în trei cazuri „dialectal” și în patru cazuri „venețian”, iar nouă sînt din Abruzzi, Sicilia, Calabria și Romagna.

Densusianu spune literal, la p. 218: „La phonétique roumaine concorde dans plusieurs autres cas (în afară de rotacismul lui *-l- > -r-*) avec celle des dialectes italiens septentrionaux, sans qu'on puisse toutefois admettre avec quelque vraisemblance une continuité à cet égard entre ces deux groupes linguistiques”, adică: „Fonetica română concordă în multe alte cazuri (în afară de rotacismul lui *-l-* intervocalic) cu cea a dialectelor italiene septentrionale, fără ca să putem admite o continuitate verosimilă în această privință între cele două grupuri lingvistice”.

Densusianu nu spune care sînt acele concordante fonetice. O să le enumerăm mai jos. El nu spune, de asemenea, că există și concordante morfologice, de compunere, și lexicale, între română și „dialectele italiene septentrionale”.

	Latină	Română	Italia de Nord și dialecte vecine	
Fonetică, consoane	<i>caelu, sole, sale, mola</i>	<i>cer, soare, sare, moară</i>	<i>cer, sor, sar, mora</i>	rotacismul lui <i>-l-</i>
Fonetică, consoane	<i>fenestra</i>	<i>fereastră</i>	<i>fiaretra</i>	rotacismul lui <i>-n-</i>
Fonetică, consoane	<i>febrem, faber</i>	<i>fiori, faur</i>	<i>fiori, faure</i>	spirantizarea lui <i>-b-</i>

Fonetică, consoane	<i>ovum</i>	<i>ou</i>	<i>ou</i>	sp. <i>huevo</i> , fr. <i>oeuf</i> , tosc. <i>uovo</i>
Fonetică, consoane	<i>exvolare</i>	<i>a zbura</i>	<i>sbiora</i>	tosc. <i>volare</i> , fr. <i>voler</i>
Fonetică, consoane	<i>bracchium</i> , <i>laqueus</i>	<i>braț</i> , <i>laț</i>	<i>brazo</i> , <i>lazo</i>	tosc. <i>braccio</i> , <i>laccio</i>
Fonetică, anomalii	<i>formica</i>	<i>furnică</i>	<i>forniga</i>	anomalie
Fonetică, anomalii	–	<i>a mieuna</i>	<i>miaunar</i>	tosc. <i>miagolare</i> , fr. <i>miaouler</i> , cu <i>-l-</i>
Fonetică, vocale	<i>monte, bonu</i> , <i>sonare</i>	<i>munte, bun</i> , <i>a suna</i>	<i>munt, bun</i> , <i>sună</i>	lombardă
Fonetică, metateze	<i>turbulus</i> , <i>integru</i>	<i>tulbure</i> , <i>întreg</i>	<i>tulbure</i> , <i>intreggh</i>	lombardă
Morfologie, verbe	<i>ossa</i> <i>me dolunt</i>	<i>oasele</i> <i>mă dor</i>	<i>le ossa</i> <i>me dör</i>	persoana a III-a, pl., fără sufix
Morfologie, verbe	<i>ego sum</i>	<i>eu sînt</i>	<i>io sonto</i>	înlocuire
Morfologie, verbe	<i>tu es</i>	<i>tu ești</i>	<i>tu yest</i> , <i>tu esht</i>	provensală și romanșă
Morfologie, pronume	<i>tuus, tua / suus, sua</i>	<i>tău, ta / său, sa</i>	<i>teo, tea / seo, sea</i>	schimbare analogică
Morfologie, numerale	<i>duos, duas</i>	<i>doi, două</i>	<i>doi, doa</i>	sp. <i>dos</i> (m. f.) fr. <i>deux</i> (m. f.) tosc. <i>due</i> (m. f.)
Morfologie, gen	<i>sal</i> (neutru)	<i>sare</i> (fem.)	<i>la sare</i>	gen feminin
Morfologie, gen	<i>mel</i> (neutru)	<i>miere</i> (fem.)	<i>la mere</i>	gen feminin
Prefixe	–	<i>despoia</i>	<i>despoyar</i>	vs tosc. <i>spogliare</i>
Prefixe	<i>altus</i>	<i>înalț</i>	<i>naut</i> (provens.)	vs fr. <i>haut</i> , tosc. <i>alto</i>
Lexic, semantică	<i>sic</i>	<i>și</i>	<i>si</i>	doar în franceză și dialectele italiene nordice
Lexic, semantică	<i>gula</i> (gît)	<i>gură</i> (gură)	<i>gura</i>	doar în Alpi
Lexic, semantică	** <i>ingannare</i>	<i>a îngina</i> (a imita vocea cuiva)	dialecte din Franța	absent în Italia
Lexic, semantică	<i>pelu</i> (păr pe corp)	<i>păr</i> (păr pe cap și pe corp)	<i>per</i> (păr pe cap și pe corp)	absent în Franța și Italia

Lexic, înlocuiri	<i>sinistra</i> <i>manus</i>	<i>mîna stîngă</i>	<i>man stanca</i>	
Lexic, înlocuiri	<i>rana</i>	<i>broască</i>	<i>broscio</i>	cuvînt lombard
Lexic, înlocuiri	<i>esse</i>	<i>a fi</i>	<i>fir</i>	tot nordul Italiei
Lexic, înlocuiri	<i>malu, reus</i>	<i>rău</i>	<i>reo</i>	nordul Italiei
Lexic, înlocuiri	<i>avus</i>	<i>bunu (bunic)</i>	<i>bunu, buna</i>	
Lexic, înlocuiri	<i>alveare</i>	<i>alvina > albină</i>	<i>alvina (Friuli)</i>	termen dialectal nordic
Lexic, înlocuiri	<i>et</i>	<i>și</i>	<i>si</i>	franceză și în nordul Italiei
Lexic, inovații	–	<i>a dirdii</i>	<i>derdelar</i>	lombardă și în Franța
Lexic, inovații	–	<i>a gîdila</i>	<i>gatițar</i>	nordul Italiei și în Franța
Lexic, inovații	<i>dianaticus</i>	<i>zănatic</i>	–	numai la Torino
Lexic, substrat	<i>fiems,</i> <i>laetamen</i>	<i>balegă</i>	<i>belego</i>	provensală și în nordul Italiei
Lexic, substrat	<i>labium</i>	<i>buză</i>	<i>dua boza</i>	Pragelato

Ne putem întreba: **cînd** au avut ele loc? Textele nu ne ajută. De la ultimele texte în latină pînă la română avem aproape o mie de ani de texte nescrise.

Dar dacă ne întrebăm altfel: **unde** au avut ele loc? În Italia, înainte de plecarea colonilor, sau **după** ce au plecat și au ajuns în Balcani (sau Dacia)? Răspunsul e ușor: cele mai multe dintre ele au deja loc înainte de plecarea lor. Și știm asta, fiindcă o zonă limitată din nordul Italiei, Galia Cisalpină, sau Lombardia – Veneto, au aceleași schimbări ca și limba română, și **diferite** de italiana standard, sau de franceză. E vorba deci de trăsături **specifice** doar Italiei de Nord.

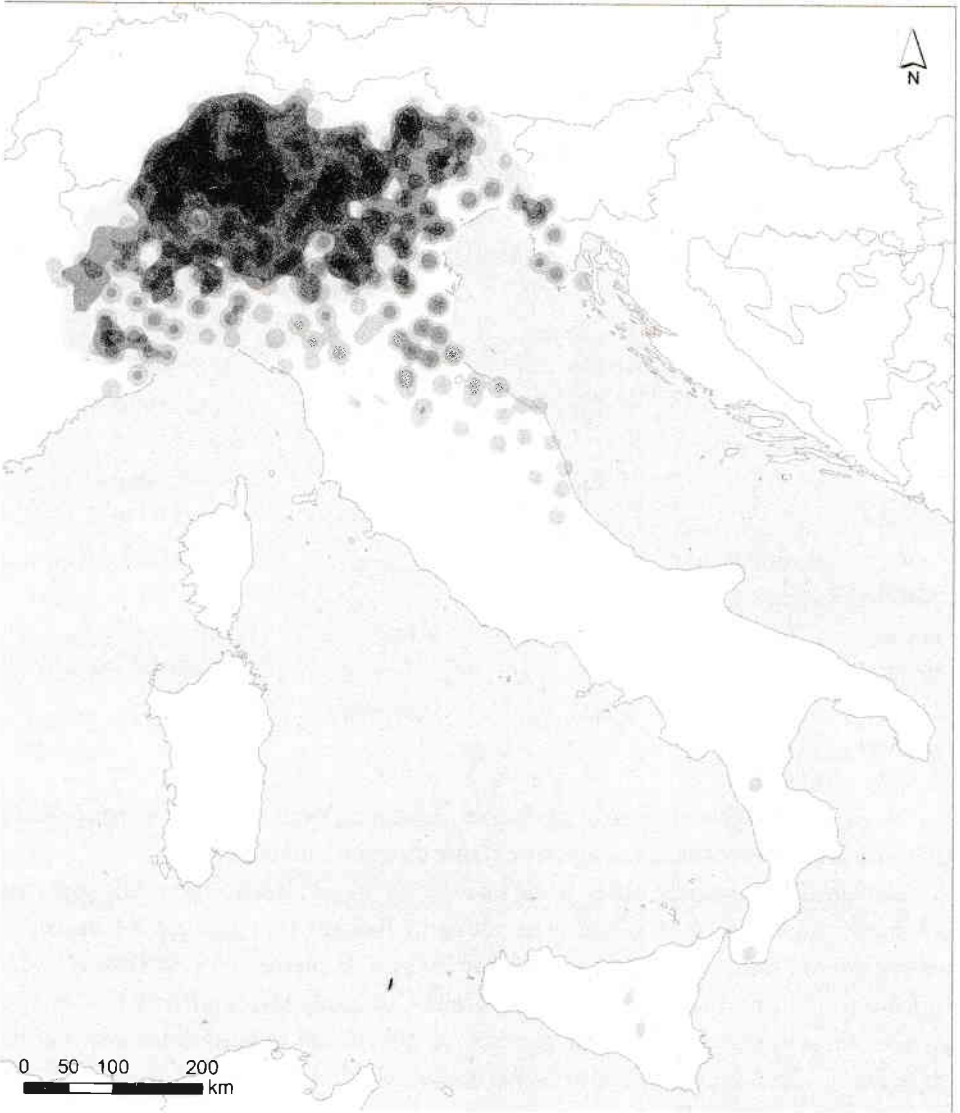
Uneori, asemănările sînt incredibil de fidele: lat. *exvolare* „a-și lua zborul”, rom. *a zbură*, ligur. (Bonifacio) *sbiorà* „a-și lua zborul”.

Toate transformările fonetice *v > b*, *l > r* există deja în Italia, într-o mică zonă din Lombardia de vest și Liguria. Putem spune că ceea ce strămoșii românilor vorbeau, după plecarea din Italia, era o limbă romanică deja dialectalizată, și originea ei geografică e ușor de identificat.

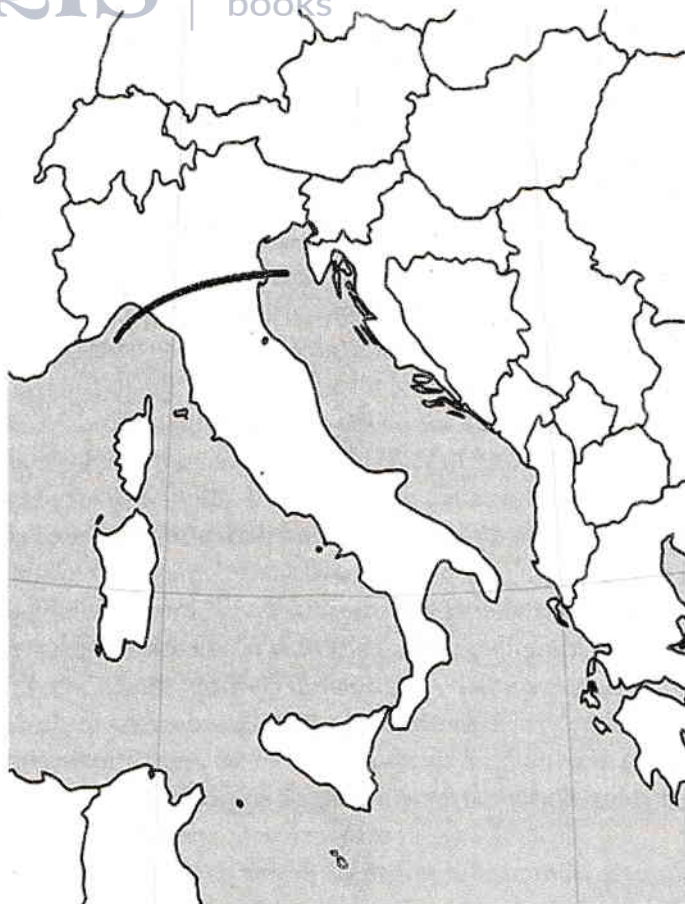
Vorbim, desigur, numai de **inovații**, de înnoiri față de latina clasică, nu de trăsături arhaice, care nu au vreo valoare diagnostică.

2. Punerea lor pe hartă

Am întocmit trei hărți, una fonetică, una morfologică, una lexicală, și le-am suprapus:



Hartă realizată de Ligia Cornelia Pop, sub îndrumarea profesoarei Alina Satmari, și la îndemnul prof. Petru Urdea. Trei hărți, galben (fonetică), magenta (morfologie) și albastru (lexic) suprapuse. În Lombardia de nord-vest, mai conservatoare, avem cea mai mare densitate de asemănări.



| Linia La Spezia – Rimini

<i>La nord</i>	<i>La sud</i>	<i>La nord</i>	<i>La sud</i>
<i>io sonto</i>	- <i>io sono</i>	<i>caal, caai</i>	- <i>cavallo, cavalli</i>
<i>dritta, stanca</i>	- <i>destra, sinistra</i>	<i>nuur, negura</i>	- <i>nuvola</i>
<i>munt</i>	- <i>monte</i>	<i>sbiora</i>	- <i>volare</i>
<i>buret</i>	- <i>fungo</i>	<i>le ossa me doer</i>	- <i>mi dolgono le ossa</i>
<i>intreggh</i>	- <i>intero</i>	<i>șurê</i>	- <i>fischiare</i>
<i>tubure</i>	- <i>torbido</i>	<i>reo</i>	- <i>male</i>
<i>mi dispoio</i>	- <i>mi spoglio</i>	<i>rasente</i>	- <i>freddo</i>
<i>gura</i>	- <i>bocca</i>	<i>bunu, buna</i>	- <i>nonno, nonna</i>
<i>per</i>	- <i>capelli</i>	<i>sore</i>	- <i>soie</i>
<i>le boza</i>	- <i>le labbra</i>	<i>ferestra</i>	- <i>fenestra</i>
<i>ul vin</i>	- <i>il vino</i>	<i>cina</i>	- <i>cena</i>

Un text reconstruit pentru anii 600-700 a.D.

Toscană

Eo ho bevuto vino torbido,
sono caduto de scala alta,
ma sonu interu, vicini me
hanno veduto e me annu
alzatu, dopo che sono
caduto, il pede sinistro
mi fu franto cando sono
caduto de lu cavallu.

Italia de Nord
(Lombardia-Veneto)

Eo ao beut vin turbure, ao
cazut de scara inalta, ma
sonu intreg, li vicini me
au vezut si me ao inaltiat,
de ca ao cazut, ul pede
stanc im fu frantu candu
ao cazut de spre caalu.

Protoromână

Eu au beut vin turbure, au
căzut de spre ună scară
înalță, ma sântu întregu,
vecinili mă au văzut și mă
au înălțatu, dacă au căzutu,
picioru lu stângu îmi fu
frântu cându au căzutu de
spre caalu.

De aceea am scris această nouă istorie a limbii române: fiindcă urmele apariției limbii române încă se disting în Italia și pot fi puse pe hartă. Lipsa de exercițiu a lingviștilor de a folosi cartografia, diverse prejudecăți privind data separării românei din trunchiul romanic, indolența (e infinit mai ușor să compari româna cu latina decît să o compari cu zeci și zeci de dialecte italiene), inaccesibilitatea (atlasele dialectale ale Franței și Italiei, textele medievale, dicționarele dialectale au devenit accesibile și au fost puse online abia după 2010, la fel, motoarele de căutare au devenit bune tot atunci) – toate acestea au încetinit cercetările privind istoria limbii române.

În latină se spune *mel, fel* pentru *miere, fiere*. Cînd au trecut ele de la neutru la feminin și cînd a devenit *l > r*? Nu știm cînd, dar în lombarda de nord avem *mere, fere* feminine, și cu *r*. **E un prea mare număr de coincidențe** ca să eliminăm ipoteza înrudirii.

Lat. *sibulare* dă în română *a șuiera*, cu dispariția lui *-b-* intervocalic, și cu rotacizarea lui *-l-* intervocalic, cu palatalizarea lui *s-* la *ș-*. În ligură avem *šwirá*; în ladină *šuré, šyuré*; în lombardă *sciüráa, šüra*. Aceste variante urmează toate trei regulile fonetice din română.

La un mare număr de cuvinte, avem în Italia de Nord și evoluție morfologică, și fonetică (*mere, fere*) ori și evoluție fonetică, și semantică (*gura, bunu*). Și nu doar în Italia, ci și în domeniul provensal: pentru *cheveux* „păr”, în Corrèze și Cantal există *pyar*, care are și schimbarea semantică, și cea fonetică din română.

Latina are *fungus*, înlocuit de *boletus > buré* în Piemont și Provence de est. Avem simultan și înlocuire lexicală, și evoluție fonetică identică. Există deci o zonă relativ compactă, estul regiunii Provence, Alpii, vestul Lombardiei, unde avem și aceleași înlocuiri lexicale, și aceeași evoluție fonetică.

Doar un studiu granular al hărții dialectale a Italiei poate lămuri istoria limbii române. Aceeași zonă din Italia care spune *per, gura, buza* în loc de *capelli, bocca, labbro* e cea care spune și *bunu* în loc de *nonno* (bunic) și așa mai departe. Și aceste detalii (fiecare neînsemnat în sine), puse împreună pe hartă, aduc toate un portret nou, proaspăt al limbii române.

3. Noi concluzii care marginalizează cercetările de pînă acum

Româna vine dintr-un dialect din Italia de Nord, mai precis, Italia de nord-vest, o zonă care cuprinde Lombardia de vest, Piemontul și Alpii. Când anume s-a dialectalizat această latină? Nu știm, dar cu siguranță nu în secolul III, ci mai târziu. E greu de crezut ca româna să fi evoluat fonetic, morfologic și semantic tocmai ca Italia de nord-vest, dar separat, izolat și independent.

Limba română vine dintr-un idiom romanice din nordul Italiei, care a evoluat separat și s-a dialectalizat târziu, nu știm exact cînd; *sabbatum* și *dies dominica* înlocuiesc *dies Saturni* și *dies Soli* doar după ce o majoritate din populația Imperiului a devenit creștină. Acest lucru s-a petrecut abia după 350 a.D., și doar în Imperiu, fie în Italia de Nord, fie în Epir – Dalmația – Tesalia în Imperiul Roman de Răsărit. E imposibil ca o populație romanizată să se fi creștinat la nord de Dunăre; și, presupunînd că ar fi existat și s-ar fi creștinat, ar fi fost măturată de hunii, slavii și avarii păgîni, care oricum mătură resturile de creștinătate din Tracia, Moesia și Panonia.

Româna și dialectele din Italia de nord au evoluții asemănătoare:

Veneto, Marin Sanudo, *Jurnal*, 9 ianuarie 1525: „ma si pol mal ajutar dila man *zancha* per esser *cazuto* di cavallo”. Treviso, 1500, descriere de recruți: „*faza longa* /.../ segno pizolo in dedo *zancha* indice apresso l'ongia”.

Dialectul venețian are și lexic comun cu româna (inovația *stînga*, *zancha* vs tosc. *sinistra*, moștenit din latină), și evoluții fonetice asemănătoare (*căzut*, *cazuto* vs tosc. *caduto*; inovațiile rom. *față*, ven. *faza* vs tosc. *faccia*).

Emilia-Romagna, Bologna, Friano degli Ubaldini: „In la man *stanca* avea la chiave e con la man *drita* deva la benedizione” = „În mîna stîngă avea cheia și cu dreapta da binecuvîntarea”.

Stanca, *drita* sînt mai familiare unui român decît unui toscan, care ar fi zis *sinistra* și *destra*.

Lat. *caulis* e păstrat în italiană (*cavolo*), franceză (*chou*) și spaniolă (*col*). Diminutivul *cauliculus* pe o zonă mică, delimitată, în Franța în zona occitană (*caulét*), din care o subzonă cu rotacism (Hérault *kaurét*, Provence *kouré*); *curechi*, din *cauliculus*, ca și *burete*, din *boletus*, sînt păstrate ambele în zona Provence-Piemont și sînt dialectisme; *burete* are o înlocuire lexicală și o schimbare fonetică; *curechi* are un sufix diminutival și aceeași schimbare fonetică, rotacismul; *sare*, *miere*, *fiere* au toate schimbare de gen – nu masculin, ca în franceză și italiană, ci feminin, ca în română, plus rotacismul.

În provensală: *Confession*, v. 23: „Tu qui *est* vers prestre et vers deus / et eu pecaire qui soi *teus*”; provens. *tu est* / rom. *tu ești*; provens. *teus* / rom. *tău* – ambele diferă de lat. *tu es* și de *tuus*; *tu *est*, **teus* sînt forme romanice, mai apropiate de provensală și română, dar distante de latină și alte limbi romanice.

Creștinismul

După Edictul din Milano de la 313 al lui Constantin cel Mare, care încetează persecuțiile asupra creștinilor, religia creștină se răspîndește.

Creștinii erau, în 313, cam 10% din populația Imperiului, concentrați mai cu seamă în centrele urbane mari. Ei devin o majoritate spre 360 a.D., o majoritate influentă.

Abia cînd ei devin majoritari, se generalizează în limbă *angelus, basilica, presbyter, quadragesima, credentia, sabbata, dies dominica* și alți termeni din vocabularul creștin. Pînă atunci, ei erau termeni folosiți doar de minoritatea creștină, și doar în sînul ei. Abia după 360 aceștia trec în limba latină generală. Dacă presupunem că strămoșii românilor au rămas în Dacia, vorbim de o zonă dezurbanizată, cu populația prăbușită numeric, o zonă rurală cu densitate mică a populației, în care misionarii creștini ar fi pătruns greu.

Irlanda

În Irlanda, creștinismul se răspîndește după 400 a.D.: se construiesc, între 450 și 600 a.D., nu mai puțin de două sute de mănăstiri – mici, sărace, dar care au dăinuit și ale căror clădiri sau ruine supraviețuiesc și azi. Există nume de sfinți și călugări, există texte religioase, există misionari irlandezi care se întorc să convertească marginile Europei creștine: 33 de sfinți irlandezi din secolul V, o sută din sec. VI, altă sută din sec. VII.

Există două tipuri de răspîndire a creștinismului: prin crearea de episcopii, în țările cu state puternice și centre urbane; și prin crearea de mănăstiri, acolo unde nu existau centre urbane, statul era slab sau inexistent, populația era săracă, rurală, rară.

Irlanda e mică, de populația și de suprafața Transilvaniei. Dar dovezile convertirii la creștinism sînt numeroase și concrete.

„Protoromânii au construit biserici de lemn care nu s-au păstrat.”

Norvegia are încă zeci de *stavkirke*, biserici de lemn, dintre care 21 durate înainte de 1200. Și s-au păstrat – nu grozav, dar s-au păstrat. Dacă protoromânii ar fi avut biserici de lemn, s-ar fi știut. Ar fi rămas fie fundația de bolovani, fie locurile în care stîlpii de lemn au fost înfiți în pămînt. Arheologic, ar fi trebuit să rămînă urme. Dar nu există.

Georgia și Armenia

Sînt excelenți termeni de comparație pentru Dacia. Ca și Dacia, Georgia și Armenia sînt două țări mici, sărace, în munții Caucaz, permanent jefuite și arse de năvălirile persanilor. Fiecare are o suprafață mică. Armenia e cît Moldova. Georgia e cît Muntenia și Moldova. Georgia are o populație de peste trei milioane de locuitori, Armenia – sub trei milioane.

Georgia are biserici străvechi: Bolnisi Sioni (531 a.D.), Svetitshoveli (sec. IV), David Gareji (sec. VI), Ancishati (530 a.D.), Jvari (sec. VI). Unele încă rezistă, altele

au fost reconstruite. Dar Georgia are biserici, vieți de sfinți, scriitori bisericești: are autori din secolul V, pe Iakob Țurtaveli și pe Petru Ivirul – și alte biserici din sec. VII și VIII.

Pe scurt, au o continuitate **demonstrabilă**.

Dacă strămoșii românilor s-ar fi creștinat și ar fi rămas în Dacia, am fi avut, fără îndoială, mănăstiri sau biserici, sfinți, vieți de sfinți, urme arheologice și texte. Dar nu avem. Și nu avem fiindcă nu au existat.

Să scoatem din calcul martirii din Tomis: Dobrogea face parte din altă provincie decât Dacia. Histria, Tomis și Callatis sînt porturi grecești, rămase în Imperiul Bizantin pînă la venirea slavilor și avarilor, nu fac parte din Dacia.

Slavii

După 550 a.D., slavii intră în Balcani. Populația Imperiului Bizantin fusese înjumătățită de anii fără vară 538-539, ani de foamete, și ciuma lui Iustinian (541-542).

Slavii, să nu uităm, sînt păgîni. Dacă va fi supraviețuit vreo populație autohtonă creștină în Dacia, migrația slavilor păgîni a măturat-o. Chiar episcopiile bizantine din Balcani dispar, distruse de slavii păgîni. Timp de trei secole, între 550, venirea slavilor, și 860, convertirea bulgarilor, în Balcani, episcopiile creștine sînt distruse, și creștinătatea supraviețuiește doar în orașele de pe coasta Adriaticii și a Mării Negre.

O să ignorăm păstrarea numelor de riuri din Antichitate: Criș, Mureș, Olt, Prut. Ele sînt riuri mari, numele lor se păstrează indiferent de populațiile care vin și pleacă.

Nistru, Nipru și Don și-au păstrat numele scite, deși după sciți s-au așezat acolo slavii.

Numele rîurilor mari din România sînt slave: Bistrița, Prahova, Dimbovița, Ialomița, Tîrnavele; Moldova. Asta înseamnă că numele lor vechi au fost uitate, zona depopulată, iar slavii, veniți între 500 și 600, le-au dat nume. Și mai înseamnă că românii au venit aici **după** slavi.

Un termen mai precis ni-l dau numele de riuri din cîmpia Munteniei și a Moldovei, riuri mici, cu nume cumane: Bahlui, Banagui, Bîrlui, Călmățui, Călu, Covurlui, Desnățui, Gemărtălu, Suhurlui, Teslui, Turlui, Urlui, Vaslui (două, jud. Olt și jud. Vaslui). Ele alcătuiesc zone compacte, în cîmpie / stepă, potrivite unor nomazi crescători de cai. Cumanii nu vin înainte de 1050-1070. Românii vin aici **după** cumani, de vreme ce iau de la ei numele de riuri. (Dacă admitem că sînt nume pecenege, și nu cumane, cele două popoare fiind înrudite și asemănătoare, pecenegii vin după 900 pe teritoriul de azi al României.)

Oricum, e perioada în care românii sînt atestați pentru prima oară la nord de Dunăre, ca *blokumen* în *Flateyjarbók*, *Eymundar þáttur hrings*, 102, *Eymundr svarar*: „Minna þótti honum at láta merkit en lífit, ok hygg ek hann undan komizt hafa ok verit í Tyrklandi í vetr ok ætlar enn at herja á hendr yör, ok hefir hann með sér óflýjanda her, ok eru þat Tyrkir ok **Blökumenn** ok mörg önnur ill þjóð” = „A fost în Turcia (= zona ocupată de pecenegi, Muntenia, Dobrogea și întreg malul nordic al Mării Negre) și vrea să te atace, și are turci (= pecenegi) și *Blökumenn* și multe alte popoare rele”.

Piatră funerară G 134 din Sjonhem: „Þenna eptir Hróðfúss. Hann sviku blákumenn í útfaru” = „aceasta pentru Hrodhufuss. *Blakumen* l-au trădat în călătorie”.

Protoromânii nu ar fi putut să se creștineze la nord de Dunăre. Creștinarea Imperiului are loc între 300 și 400, începînd din centrele urbane, care lipseau în Dacia cu desăvîrșire. Lipsesc biserici, mănăstiri, legende de sfinți, vieți de sfinți și misionari, care abundă în Irlanda, Georgia și Armenia, periferii ale Imperiului creștinate devreme.

Chiar dacă presupunem că vor fi existat creștini la nord de Dunăre după 400 a.D., năvălitorii vizigoți, gepizi, huni, avari și slavi i-au nimicit foarte probabil.

Limba română

Articolul hotărît -*l* în română, *el* în spaniolă și portugheză, *le* în franceză, *il*, *lo* în italiană apar mult după 400 a.D. Cel mai vechi text într-o latină populară, *Peregrinatio Egeriae*, din 381, are încă articolul *ipse*, moștenit în sardă. Nu are încă *ille* ca articol. Româna nu se desprinsese încă în 400-450 a.D. din trunchiul romanic comun, fiindcă are trăsături lingvistice care încă nu apăruseră.

Peregrinatio Egeriae din 381 a.D. e scrisă, probabil, într-o latină încă literară, influențată, dar deosebită, de limba vorbită. În *Peregrinatio* domină însă *ipse* în 244 de ocurențe, contra 179 de *ille*, și mai puține *iste*.

Rezultă de aici că *ipse* (păstrat ca articol în sardă) e mai vechi decît *ille*, care se impune după 400-450 a.D.

Codex diplomaticus cavensis, corpus de acte din 800-1100 a.D. păstrate la mănăstirea Cava dei Tirreni, are 1.700 de ocurențe ale lui *ipse* (*ipso*, *ipsa*, *ipsam* etc.) și 1.100 de ocurențe de *ille* (*illo*, *illum*, *illa*, *illam*, *illas*) și 120 de ocurențe de *iste* (*ista*, *isto*, *istam* etc.). Rezultă că *ipse* încă nu fusese înlocuit de *ille* nici măcar în această perioadă.

Pronumele *lui* (ca în *mama lui*, *omului*) vine dintr-un **illui*, care înlocuiește clasicul *illius*; *lui* apare în scris spre 650, într-un text numit *Formulae Marculfi*, dar, desigur, în limba vorbită era mai vechi. Apare, probabil, între 400 și 550, într-o perioadă pe care am fi dorit să o putem preciza mai îndeaproape, dar nu e posibil.

Pe scurt: articolul hotărît și posesivul *lui* nu existau în latină, nici în latina vulgară, înainte de 400 a.D. Dacă româna s-ar fi format din latina rămasă în Dacia după 271 a.D., nu ar fi avut articol. Româna se putea naște doar în *Romania continua*, într-o zonă latinofonă din Imperiu, foarte probabil în Balcani, și doar după 400 a.D.

Solzi și zale

Solidus e o monedă de aur bătută după 312. De acolo, sensul de orice monedă, bănuț, apoi orice obiect mic rotund > *solzi* de pește. Trebuie să presupunem că sensul de „monedă în general” apare abia după 400.

Rom. *za*, *zale* vine din lat. *zaba*, care apare tîrziu: întîi în *Novellae constitutiones* 85.4 al lui Iustinian, după 535. Era încă termen străin, și împăratul îl explică: *zabae*, adică *loricae*. Pînă atunci, autorii folosesc *lorica* sau *lorica hamata*. Și *zale*, și *solz*, și *sat* sînt latine, dar vin dintr-o latină tîrzie, după 300-400.

Anca Mărk a făcut o statistică (sub tipar) a cuvintelor latine moștenite versus romanice târzii: 41% din vocabularul limbilor romanice sînt **moștenite** din latină, restul, mai mult de jumătate, sînt cuvinte romanice generalizate după 400-500.

Există deja un număr de istorii ale limbii române, scrise de lingviști iluștri sau de echipe numeroase. Una în plus necesită o justificare detaliată. Mai toți lingviștii s-au mulțumit să compare latina clasică cu româna, fără să compare și româna cu alte limbi romanice sau cu dialectele din Italia. Acești lingviști grăbiți au lăsat o lacună de o mie de ani.

Ce e limba română? E limba latină vorbită sau latina vulgară târzie, izolată de restul ariei romanice prin migrațiile slave din Europa estică, latină vorbită care trece printr-un număr de modificări fonetice, morfologice și semantice? Cînd anume au avut loc aceste schimbări? Nu știm. Dar dacă refrazăm „Unde au avut loc aceste schimbări? În Italia sau în Dacia / Balcani?”, răspunsul e simplu: cele mai multe din aceste schimbări, aproape toate, au avut loc în Italia, fiindcă le regăsim și în dialectele din nordul Italiei sau alpine. Nu mai putem spune că ele au avut loc datorită romanizării dacilor, datorită obiceiurilor articulatorii ale populației locale, așa cum susține Philippide, sau influenței slave. Ele au loc în sec. II-III în Italia și le regăsim în majoritatea dialectelor nord-italiene. E important să comparăm româna cu aceste dialecte și să arătăm ce anume e comun evoluției românei și altor dialecte romanice.

Toate celelalte limbi romanice au atestări scrise foarte vechi, care ne permit refacerea detaliată a evoluției lor. Româna nu are¹. Ne propunem mai jos, prin comparația dintre română și dialectele italiene, să surprindem evoluțiile care au scăpat lingviștilor, acel mileniu întreg dintre retragerea aureliană și *Scrisoarea lui Neașu*. Nu există nici o latină dunăreană sau balcanică, sau orientală. Aproape întreaga evoluție fonetică și morfologică a limbii române preexistă deja în dialectele din nordul Italiei, așa-numita Galie Cisalpină. Tot ce e specific limbii române există deja în latina dialectalizată, latina cisalpină.

Comparația dintre română și celelalte limbi romanice e mai importantă pentru română decît pentru restul idiomurilor romanice: ele au, aproape toate, documente vechi, din care se poate reconstrui evoluția internă a limbii; româna nu are.

Reconstruind limba romanică din care vine româna, prin comparație cu celelalte limbi romanice, descoperim că româna vine dintr-o romanică deja evoluată, și fonetic, și lexical, și semantic. Și vine dintr-o romanică dialectalizată,

¹ Un volum care promitea multe, *Latina dunăreană*, al lui I. Fischer, e o carte de istorie, vorbește și de latina vulgară, dar nimic despre specificul latinei dialectale din care vine româna. Dintr-o carte despre „Păsările din Papua” nu așteptăm știrea că au pene, cioc, fac cuiburi și ouă; ci vrem să știm cum anume diferă de restul păsărilor. Fischer a ales cu imprecizie termenul: nu latină balcanică, ci dunăreană, 2.900 km, din Raetia, Noricum, Panonia și Iliria pînă în Dacia. După aceea face o descriere a evoluției fonetice de la latina clasică la română, apoi evoluția morfologică și a lexicului, tratate rapid. Cartea nu spune care ar fi specificul unei latine danubiene, care oricum nu a existat. Bibliografia cărții – istorii ale limbii latine, gramatici și dicționare, Väänänen, *Latin vulgaire*, romanizare, istorii ale limbii române, istorii ale României – e generică. Nu există nimic specific latinei din zona Daciei: greșelile de ortografie din inscripții nu au nimic specific, nu trimit spre un dialect local, ci indică doar incultură, o incultură generică.

dintr-un dialect galo-italic din nordul Italiei. *Dominica* s-a generalizat în latină abia după 400 a.D.; *paganus*, cu sensul „necreștin”, a apărut puțin înainte de 300 a.D., dar s-a generalizat în limbă mai târziu. Să acceptăm ideea că o populație romanică a rămas în Dacia după 271, fără să lase urme arheologice, având o limbă care evoluează inexplicabil ca aromâna, și care se creștinează spontan. Dar valurile păgine care vin cuceresc nu doar Dacia, ci și Panonia, Dalmația, Iliria și Tracia. După 630, toată Dalmația, Moesia și Tracia, și Epirul, și Peloponesul sînt invadate de slavi păgîni. Dacă ar fi existat români pe teritoriul fostei Dacii, ar fi fost, inexplicabil, o insulă creștină într-o mare păgînă. Bizantinii recuceresc Peloponesul și Tesalia abia în 786. E absurdă ipoteza că un grup mic de români a rămas creștin, avînd și biserici, și preoți (denumiri moștenite), într-o mare de barbari păgîni, timp de patru secole.

Cu cît o afirmație e mai extraordinară sau mai neverosimilă, cu atît necesită argumente mai certe.

Teritoriile slavilor balcanici păgîni și ale ungarilor păgîni sînt străbătute de misionari creștini, care ar fi menționat, dacă ar fi văzut, o populație mică deja creștină. Or, nu menționează nimeni așa ceva.

În *Minunile Sfîntului Dimitrie* (anul 610 și după), care descriu asedierea Tesalonicului de către avari și slavi, vedem o creștinătate care abia mai rezistă. Dacă Tesalonicul abia rezista invaziei păgînilor, cum am putea crede că românii aveau, netulburați, biserici și preoți la 500 km mai la nord, în fosta Dacie?

Cuvintele de substrat *cioară*, *baltă*, *gheară*, *melc* și altele le regăsim în Franța și Spania. O parte dintre ele sînt clar celtice, dar circumscrise într-o arie dialectală mică. Alte cuvinte – *negură*, *turbure*, *a dîrdii*, *a gidila* – sînt, desigur, romanice, dar extrem de dialectale, specifice Italiei de Nord și Franței. Ceea ce lingviștii de pînă acum nu au subliniat, și adesea nici măcar nu au menționat, e că un procent considerabil din schimbările fonetice și semantice care duc de la latină la română au loc înainte de venirea colonilor din Italia în Balcani²:

torbidus / **turbulus* > *turbure* (lombardă);

integru > *intregu* (lombardă);

nebula > *neșura* > *negura* (lombardă, Ticino);

gula „gît” > *gula* „gură” > *gura* „gură” (Piemont, occitană);

reus „acuzat” > *reu* „rău” (Italia de Nord);

caballus > *caal* (lombardă);

eo sonto (Italia de Nord) > rom. *eu sînt*;

tu esht (românșă, provensală) > *tu ești*.

Alt număr de cuvinte se generalizează în limbă abia târziu:

fossatum „șanț” înainte de 350 a.D. > *fossatum* „șanț circular în jurul taberei, tabără” după 350 a.D.;

² Ipoteza pe care o argumentăm în acest studiu, anume că româna vine dintr-un dialect romanic deja distinct din Italia de Nord (după 500?), nu e nouă: „Roumanian has probably not survived from the old Roman colonists of Dacia, but been imported from Istria (which has a cognate dialect) or Northern Italy” (*Encyclopaedia Britannica*, 1886, vol. XX, p. 686 s. v. *Romance languages*, I. ST. = Johan Storm).